

Филозофски факултет у Нишу
Институт за српски језик САНУ Београд
Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу

**ГОВОРИ
ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКЕ ОБЛАСТИ
И СУСЕДНИХ ДИЈАЛЕКАТА**

Зборник радова са научног скупа
(Нишка Бања, јуна 1992)

ISBN 86-7379-035-2

Ниш, 1994.

Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката

Зборник реферата са научног скупа (Нишка Бања, 17 - 20. 6. 1992)
Филозофски факултет у Нишу, Институт за српски језик САНУ у Београду,
Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу.
Ниш 1994.

Софија Ракић-Милојковић, Београд

**ПРОБЛЕМ ГЕНИТИВА У ПРЕЛАЗНОМ ГОВОРУ
ДОЊЕ МУТНИЦЕ (КОД ПАРАЋИПА)**

1. Село Доња Мутница, чијег се говора један сегмент структуре морфолошког система покушава у овом раду осветлити, лежи недалеко од "испрекидане црте", граничне линије између два дијалекта, украј југозападне међе косовско-ресавских говора, која је истовремено и северозападна међа јужноморавског говора.¹

1.1. Већ је одавно забележено да се дуж целе ове границе среће доста призренско-тимочких папоса.² Неке основне морфолошке особине разликују и говор Д. Мутнице од косовско-ресавског дијалекатског просека, јер се на косовско-ресавску основицу овог поморавског типа говора насложио онај из југоисточног суседства. У испитиваном говору низ аналитичких иновација у синтакси падежа резултат је утицаја суседног призренско-тимочког дијалекта, а не језика досељеника са те територије.

1.2. На испитиваном су се терену сукобила два деклинациона система: наслеђени синтетички новоштокавски и аналитички староштокавски. Из тог сукобљавања изашла је стара косовско-ресавска деклинација знатно нарушена и у њој се доследно

¹Вид. код П. Ивић, Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско паречје. - Нови Сад, 1985², 101.

²У вези са овим уп. и код Д. Јовића, Трстенички говор. Српски дијалектолошки зборник, Београд, књ. XVII, 1968, 83: "Очигледно је реч о почетку продирања аналитичности у падежни систем. Један од доказа за ово је што се ова особина јавља чешће идући ка Сталаћу, ближе зони јужноморавског говора".

облички издвајају једино: поминатив, акузатив, вокатив и датив. За остале падежне облике у говору Д. Мутнице имамо као еквиваленте аналитичке конструкције са општим падежом (даље у тексту ОП).

1.3. Синтаксички балканизам, формирање општег падежног облика (даље у тексту ОПО) који продира у сфере употребе генитива (даље у тексту Г) и преузима неке његове функције, остварује се у испитиваном говору у различитој мери, зависно од броја: за исказивање јединских генитивних значења паралелно се употребљавају општи и синтетички падежни облик, док у множини ОПО у потпуности преузима функцију зависног падежа.

1.4. Овај рад је покушај анализе конкурентског односа синтетичких и аналитичких генитивних конструкција (синтагми) у прелазном говору Д. Мутнице. Наиме, на основу забележеног материјала већ се на први поглед може уочити врло прецизна диференцијација заступљености једног или другог деклинационог типа. Тако се могу утврдити категорије у оквиру генитива, чије су флективне форме подлегле пред аналитичким конкурентом, као и оне које су остале сасвим стабилне и непробојне.

2. Проблем генитива у испитиваном прелазном говору, као падежа зависности пошпел од пошпел, јединог падежа са примарном функцијом изражавања "општих односа између два ентитета"³, осмотриће се, пре свега, кроз четири основне позиције употребе овог падежа: генитив уз **именицу** и уз **глагол**, генитив уз **количинску одредбу** и уз **предлог**.

2.1. Из оквира позиције Г уз другу именицу може се издвојити неколико семантичких типова, али је фреквенција употребе адпоминативног генитива у испитиваном говору сведена на егзистенцијални минимум.

2.1.1. За грађење посесивних синтаксичких конструкција користе се средства са разних језичких нивоа. У овом се говору права посвојност (припадност), као и однос део-целина, изражавају творбеним средствима: **синово одело, пилеће месо, женино имање, Мајрина рука**, дакле, посесивним придевом коме се увек даје предност над конструкцијама с предлогом и генитивом: **одело од сина**.

Када је реч о именици праћеној одредбом и када се ради о егзистенцијалној посвојности (означавању родбинског припадања), у испитиваном се говору преклапају функционале зоне

³ А. Heinz, Genetivus w indoeuropaiskim systemie przypadkowym, Warszawa, 1955.

генитива и датива, па се припадност означава обртима са посесивним дативом: **дòшо чòвек у мòјем ўјке кућу, браћ је онѐм Дуќинем Милáну, градíна вѐликсм гáзде у сѐло.**

2.1.2. У говору Д. Мутнице значења квалитативног генитива, као средства којим се обележава семантичка категорија "карактеристичне појединости", могу се изразити само аналитичком конструкцијом **предлог + општи падеж**, која је у том случају еквивалент инструментала са квалитативним значењем: **девòјка са дугáчку кòсу, бíо ни онá кумíћ са граòрасти òчи, дòпо је са разбíввену главўцу, волòви с мòкре гўбице.**

Испитивани говорници се испомажу различитим конструкцијама како би избегли употребу генитива "онде где се ради о појмовима који већ по себи, а специјално када су повезани са каквом ближом одредбом, изазивају представу о одређеном својству"⁴, јер је у тим случајевима замена инструменталом неизводљива: **òсредњи м. средњег раста, висòк ки јá м. моје висине, бела аљина м. хаљина беле боје.**

Свега два примера субјекатског, односно објекатског генитива, забележена су у испитиваном говору: **йзлив крви на мòзак, рáздовој браќа.** Ова два примера из професионалног жаргона, конструкције типа *nomen deverbativum + genitivus* (за који Ј. Курилович мисли да је историјски примаран), не могу сведочити о сигурнијој егзистенцији Г у овом семантичком типу, јер је у говору Д. Мутнице редовно: **покосíли ливáду м. завршили су кошење ливаде, доби́ли млин за кáву м. добили су млин за млевсње кафе, довр́пили штáлу/ заврши́ли смо са штáлу м. завршили су зидање штале, од недеље се почиње бère вòће/ од недеље почиње бёрба/од недеље почињемо с бёрбу м. од недеље почиње брање воћа.**

2.1.4. Као резултат снажне експанзије стандардних језичких форми у новијем времену, појављују се неколики примери с Г у испитиваном говору: **пре́цедник зáдруге, секретáр комитéта, комадáнт штáба тёрриторијалне òдбране, рáди у цараћинску фáбрику стáкла.** Из наведеног материјала се види да су примери пореклом из административног и војног језика.

2.2. Осмотрићу понашање два типа генитива у позицији уз глаголску реч: "регирани генитив ... у служби синтаксичке допуне"⁵ и слободни темпорални генитив.

2.2.1. Из првог типа издвајају се неколика значења, а пре

⁴М. Ивић, Однос између квалитативног генитива и квалитативног инструментала. Наш језик, Београд, књ. VII, св. 7-10, 1956, 261.

свега, три основна: партиитивност, егзистенцијалност и негација.

2.2.1.1. Са значењем партиитивности именица (без експлицитно израженог квантификатора) се редовно употребљава у ОП, и у конструкцијама с глаголима који сами собом значе делимитично обухватање, и у конструкцијама у којима је значење партиитивности омогућено семантиком саме именице: *напило се то ракију, дај ми лечка јучерање млеко, боли га га се нашио загрејан ладну воду, да накосим детелину; донеси шљиве отуд, дао му Бог здравље, не ми даш воду, узми месо и с месо.*

Уз високо фреквентни глагол *имати* представљене су именичке речи са садржајем подложним квантификацији такође ОПО: *кад има народ, имамо пасуљ за зиму, има гробље колико ђеши, има и шећер и зејтин и брашно, има супа и у супу месо.*

2.2.1.2. У прикупљеном материјалу уочена је једино употреба ОПО у позицији субјекта, у конструкцијама са глаголима *јесам/бити*, а и са глаголом *имати* у значењу "постојати": *Мутничани су били доста, биће борба сигурно, тамо има типад (врста траве), где има место, ел има туна пегде продавница, има виноград гор у брдо.*

2.2.1.3. Уз све негиране глаголе, па тако и уз одрично *нисам* и *немам*, ОПО се замењује генитив: *пећу му дам ни пребивену папу, не тражи капу, не испуштај ручку; несам видео лепше девојче, пије ти мисао зло, да није крава не би ми од скупље видели млеко; нигде праска (бресква) нема, нема крава докле она не иде, нема никака мучка, вода близо нема, нема сирење, нема ни срећу ни успех, немам врмс да чекам.*

2.2.1.4. Глагол *сетити се* у испитиваном говору допуњује се општим падежом, или конструкцијом *за + акузатив*: *кад се сетим тај посо, сетила сам се нешто за она виноград.* Ово последње јавља се редовно кад су посредни жива бића: *плачем кад се сетим за брата, све ми игра под груди кад се сетим за ћерку.*

Конструкције типа *плашити се + предлог од + генитив* редовне су у говору Д. Мутници: *бојим се од њега кад је пијан, пемб се плашиш од кучета.*

2.2.1.5. Доцуна глаголу *играти (се)* увек је у ОПО, те генитив "игре" у Д. Мутници не постоји: *играмо клис, игру се жмурке, играли смо се педање с тојагу.*

2.2.1.6. У испитиваном говору израз *водити рачуна* увек

⁵Р. Симић, Синтакса левачког говора I. Употреба падежних облика. -Српски дијалектолошки зборник, Београд, књ. XXVI, 1980, 27.

иде са ОПО, никада са генитивом: **вѣди рачѹн шта рѣдиш, ѿна не вѣди рачѹн шта прѣча по сѣло.**

2.2.2. За разлику од стања у књижевном језику, где је темпорални генитив "дефинитивно потиснуо конкурентну акузативну форму у служби одређивача времена"⁶, у испитиваном прелазном говору само синтагмама сачињеним од одредбе и именице у ОП изражавају се значења темпоралног генитива: **ѿдма друѓи дан дошо, и ѿве свѣку годину долѣзи, и ѿпет сам тѣ лето чѣвала сама стоку, кад сам се одѣлила прву годину.** Све наведене временске конструкције припадају локационој категорији, а друга по реду конструкција са придевом **сваки** обележава временску итеративност у оквиру динамичког значења.⁷

2.3. Треба посебно разгледати и примере са значењем партитивног генитива уз обавезно присуство квантификатора и без предлога (трећа основна позиција).

2.3.1. У испитиваном се говору редовно за исказивање наведеног генитивног значења употребљава облик акузатива/општег падежа: **и сѣра пѣла чѣнак, комѣт сланину у тѣрбу, донѣо кѣло ракију, пѹну крѣпњу мѣсо дѣнела, ѹзнеш комѣт прѣју, да накѣсимо јѣдна дѣбра кѣла дѣтелину, ѣбрик ракију, д ѹзнеш парче бѣбѣну, прѣшло мѣло врѣме, имѣо дѣста имѣње, да помѣзеш пѹну кѣву млѣко.**

Само у једној конструкцији са изразом за квантификацију остварен је партитивни генитив: **дѣста ј(е) зѣмље.** Могло би се рећи да је овде облик генитива условљен уметнутом енклитичком елизионом формом З. л. јд. помоћног глагола **јсам.**

2.3.2. У српском књижевном језику партитивни генитив се јавља и као допуна придева: **гладан, сит, жедац, свестац, жељак, пун.** У говору Д. Мутнице забележено је у вези са овим придевима неколико разпородних примера.

У примеру **гладан лѣба** ради се о уопштеном облику ове именице.

Придеви **сит** и **жедац** формирају у испитиваном говору количинске конструкције: **сѣта сам и мѣсо и салѣту, жедан вѣду.**

Уколико се употреби придев **пун**, његова допуна је остварена у виду конструкције предлога **с с општим падежом:**

⁶М. Ивић, **Из проблематике падежних временских конструкција.** -Јужнословенски филолог, Београд, књ. XXI, 1-4, 1955-1956, 205-209.

⁷У вези са овим уп. код М. Ивић, **Из проблематике падежних временских конструкција**, 165-171.

глава му пуна с вапке, пун је с паре, пуно буре с воду.

У испитиваном говору чује се и : прѣ си био жѣлан лѣпу артијицу, жѣлни смо кйшу, поред: остао жѣлан мајке. Овај последњи пример могао би ићи у прилог тези о антропоцентричности коју заступа З. Тополињска: име бића јавља се као најстабилнији сегмент у морфолошкој структури⁸.

2.4. Када се падсжно генитивно значење обележава предлозима, именице сва три рода (овде се не разматрају именице женског рода на сугласник) имају у овом говору падежни завршетак -а, односно -е, као што је то и у стандардном језику: кад остање човек без живота, боља од благага дана, из кукуруза, после рага, из потока, па у сред огња, около плота, од вампира не било стра, да лечиш то дете од засипа, из једнога гроба, преко прага, код чобра позади, од тога огња, риши од тавана, без домаћина, до Велигдана, од качамака одвојено, докотрла се до потока, од краја па до краја, из мојега цѣпа да дам, од Божића до Ускрса, дошо из рага, код једнога мојега стрица, глѣду од потока; из мѣста преврнуо, запој га из црѣчета, ујутру прѣ Сунца, преко врѣла, то ти је од срца, на вр села, чѣвала сам говѣду прско лѣта; млѣко од козе, стра не од мѣчке, вслику мѣку видели од тѣ Мѣрице, крзло од лисице, остала сам без мајке, од његове жѣне, то му од друге жѣне, вѣдо око кѣне, преко воде, из кѣне да не йдсп, код (о)вѣ стругаре, дошла сам из планине, до станице га пратио, измиѣло из постѣле, доѣмо из њивс, у лад код реке, око гѣше, ѣмрели од гупобоље, коса ми свѣ ошала од главе, ја га пуштим више главе, преко лѣлке, из болнице, од зѣмље направљено, од наднице сам жѣвѣла, до тамнис, кѣј до коловоѣ.

2.4.1. Од овог правила забележени су и изузеци: из Поповац, из Мириловац; из Лѣшје дошла, човек из Буљане, из Бошњане. Као што се из наведених примера види, сви изузеци су имена локалитета, семантичка категорија која се показује као најподложнија редукцији генитива у предлошким конструкцијама. Могло би се закључити да је у овим случајевима најмање потребна падежна дистинкција исказане релације.

2.4.2. Аблативни генитив без предлога у говору Д. Мутнице нисам чула. У овим случајевима срећу се, или тај падеж с предлозима од и због, или различите еквивалентне конструкције: плаши се од мѣне м. плапи се мене, немѣ се бојиш вампира м. немој да сс бојиш вампира, стѣдѣо се због рѣчи што ју рѣко м.

⁸У вези са овим вил. нептампани рад Зузане Тополињске: *Anthropocentric Language Theory as Organizing Principle of the Slavic Case System*, стр. 19-20.

стидео се речи које јој је рекао; чувај се да не озѣбеш м. чувај се назѣба.

2.4.3. У конструкцији на днѠ њѣве именица днѠ преузела је функцију предлога.⁹

2.4.4. Овде издвајам и један пример удвајања предлога: **вѣчѣ за код колиѣбе**. Мислим да и овај пример иде у прилог речима Н. Богдановића о непсонастичкој употреби удвојених предлога, "будући да се њвуда примењује и померање у значењу" и да изостављање било ког од два предлога "не би овде било без штете по смисао који се жели изрећи"¹⁰.

2.5. У испитиваном говору уз речце **еве, ете и епе** именица и лична заменица добијају облик општег падежа. У конструкцијама са изричито наглашеном именском речи задржава се и заменичка енклитика **га/ ју/ и(х)**. Примери: **ѣве вѠда, ѣне кѠњи ге кѠсу; евѣ га Мѣле, кад етѣ га отѣд МилѠн, епѣ ју косѠчица, епѣ и(х) чобѠни**.

2.6. Слободни генитив забележен је у Д. Мутници само као петрифициран у заклетвама: **бѠга ми, детѣта ми мѠга, живѠта ми, очѣју ми**.

3. Посебно љу овде навести још неколико примера издвојених из материјала добијеног на основу Квѣстионара за употребу падежа проф. Милке Ивић.¹¹ У неколико случајева говорници ће се испомагати различитим предлошким конструкцијама и увођењем ОП, како би избегли облик генитива.

3.1. У овом говору је увек **привѠти се за пѠсо м. прихвати се посла**. Употреба првог наведеног обрта олакшана је, чини се, асоцијацијом на конструкције типа **прихвати се за метлу**.

3.2. У Д. Мутници чула сам само **родѣо се у децѣмбар**

⁹За овај падеж везује се велики број предлога меснога типа. За неке од њих познато је нпр. да су аблативног значења (од, из, с) а за друге да су пореклом именице, првенствено везане за генитив посесивним односом, па касније прикључене месној падежној категорији (чело, днѠ) "М. Ивић, **Једно поглавље из граматике нашег молерног језика - систем месних падежа**. - Голишњак Филозофског факултета у Новом салу, Нови Сад, књ.П, 1957.

¹⁰Н. Богдановић, **Говор Алексипачког Поморавља**. - Српски дијалектолошки зборник, Београд, књ. XXXIII, 1987, 244-245.

¹¹М. Ивић, **Квѣстионар за употребу падежа у савременом српскохрватском књижевном језику**. - Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, књ. XIV/1, 1971, 159-170.

(месец) м. родио се децембра (месца). Могло би се рећи да је ова дијалекатска конструкција са именом "условне временске сукцесије" добијена асоцијацијом на неку конструкцију са именом "природне временске сукцесије"¹², нпр. родио се у зиму.

3.3. У испитиваном говору писам чула конструкције типа "за владе..." већ само за време + Г: млѳго смо се напѳтили за време прѳплог рѳта, дослѳо му се дѳда за време Караѳрѳа.

3.4. У обрту с + генитив у узрочном значењу предлог с редовно се замењује са због: због нѳслоге изгѳнули. Генитив у временском значењу уз предлог с не користи се, већ је обично дѳшли у јѳсен м. дошли с јѳсени. Пример јѳде с нѳгу има прилошки карактер и ту је генитив у функцији начинске одредбе окамењен.

3.5. У говору Д. Мутнице не егзистира обрт у + генитив употребљен посесивно (тип у јунака јака десница), већ именица + глагол имати + објекат: ѳн ѳма јѳчу лѳву рѳку.

3.6. У испитиваном говору никада се неће рећи враѳа се оцу, већ ће се увек употребити Г за означавање лица као циља кретања уз предлог код: врѳа се код ѳца.

4. У функцији генитива мпожине сва три рода, у говору Д. Мутнице увек се јавља облик основног падежа (casus generalis) са предлозима и без предлога (уз егзистенцијалне глаголе или количинске одредбе): где поред потѳци зелѳна трѳва, задѳжила сам се од мѳји сељѳни, од Нѳмци не било мнѳго стрѳ, од старци нѳма паметнѳји, бежи од ѳѳкавци (врапци), до мѳмци се ваѳа д ѳгра, тѳ моѳа долѳзи из граѳови, бѳгам преко плѳтови, нѳшто око зѳби му рѳди, сѳд ѳма бѳоскоци; из млѳго сѳла долѳзе, код пѳлиѳи полѳжи, ѳмам мѳло лѳнчѳѳи од кѳло; и од шљѳве и од грѳјзе сѳк, отѳд трчѳ од тѳ ѳвце, дѳбу код ѳвце; ако нѳма пѳре тѳмо, кѳлко мѳпкс - тѳлко бѳбе, кѳца гѳдине ѳма.

4.1. Тако је и код именица pluralia tantum: мѳкни се од тѳ врата, око вратнице, из нѳдра.

4.2. Генитивно значење именица гост, нокат и прст исказује се у овом говору такође обликом поминатива множине: испод нѳкти ме боли, кѳца (доста) гѳсти дѳшло, пуна сѳба гѳсти, под прѳсти осѳам. Стари двојински наставак -ију не егзистира у испитиваном говору.

4.3. Уз бројеве веће од пет и количински заменички

¹²М. Ивић, Из проблематике падежних временских конструкција, 169.

прилог **несколько**, именице мушког рода и именице средњег рода, које у зависним падежима једнине проширују своју основу сугласницима **т** и **н**, имају стари облик за **НАВ** дуала, односно, добијају облике једнаке генитиву једнине уместо **ОПО** у функцији генитива мпожине: **дѣсет пѹта имѡо и отѣпо на нсвалѡтан, шѣс-сѣдам мѡмка бѣли, свѣ пѣт нѡкта ми пошлѡвѣли, чѹва пешенѡес пѣлета** (према код **пѣлићи полѡжи**), за **пѣт дѹгмета тѡлке пѡре; пѣколко мѣсеца прѡшло, нѣколко прѣста тѹрило**.

4.4. У генитиву множине код именица **рука** и **нога**, поред облика **ОП**, јавља се и облик на **-а**: **свѣ ми се кѡжа лѹштѣла од рѹка и од нѡга**.

5. На основу свега напред реченог може се утврдити следеће: зависна форма генитива долази редовно у комбинацији **предлог + падеж** (са изузетком неколиких имсна локалитета), док се у свим осталим комбинацијама користи конструкција са **ОПО** (малобројни су изузеци код адноминалног генитива и петрифицирани генитив у заклетвама). Дакле, најстабилнија и готово посве непробојна пред налетима аналитичких конструкција остала је једино сфера четврте наведене позиције генитива - уз предлог. Из свих других сфера употребе аналитизам је потиснуо зависну падежну форму.

5.1. Множински облици и овде су се показали као најнестабилнији елемент парадигме именске дефлекције¹³.

5.2. Забележени материјал у досад објављеним радовима, који се тичу више различитих говора косовско-ресавског дијалекатског типа, сведочи о томе да само у овде разматраном говору и нигде другде не постоји овако стриктна поларизација на две сфере (позиције) употребе генитива: једну, у којој је могуће само коришћење флексије и остале, које су потпуно подвргнуте продору аналитичких конструкција с општим падежним обликом. Оваква ситуација омогућава да се попуни макар једно празно место у хипотетичкој табели "поступности" А.Н.Собољева: "... при анализе перехода от системы именного склонения в косовско-ресавских к аналитизму призренско-тимокских говором мы вправе были бы ожидать обнаружения достаточно "плавного" изменения степени аналитичности морфологии имени отдельных говором по мере продвижения на юго-восток... Тогда ступени перехода к аналитизму в соответствующих говорах можно было бы представить в виде

¹³У вези са овим вид. код А. Н. Соболев, **Категория падежа на периферии балканославянского ареала**. - Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, књ. XXXIV/1, 1991, 109.

поступательных утрат форм, постепенного сокращения падежных парадигм..." (Категория падежа на периферии балканославянского ареала, 99).

С. Ракич-Милойкович

ПРОБЛЕМА РОДИТЕЛЬНОГО ПАДЕЖА С ПРЕДЛОГАМИ В
ПЕРЕХОДНОМ ГОВОРЕ СЕЛА ДОНЯ МУТНИЦА

(Резюме)

Село Доня Мутница расположено недалеко от граничной линии между двумя диалектами, вблизи югозападной границы косовско-ресавских говоров, являющейся одновременно и северозападной границей южноморавского говора.

Конкуренция отношения синтетических и аналитических конструкций родительного падежа решается в исследуемом переходном говоре села Доня Мутница таким методом, который не отмечен в существующей литературе о наших косовско-ресавских говорах. Зависимая форма родительного падежа регулярно встречается в комбинации предлог+падеж /за исключением некоторых названий местностей/, а во всех остальных комбинациях пользуется конструкция с ОПО /немногочисленные исключения в приемшем родительном падеже и родительный падеж в присягах/.

Можно заключить, что самой устойчивой и почти совсем не затронутой волнами аналитических конструкций осталась только сфера четвертой приведенной позиции родительного падежа - с предлогом. Из всех других сфер употребления аналитизм вытеснил зависимую падежную форму.